

XX ASRNING BIRINCHI YARMIDAGI O‘ZBEK LEKSIKOGRAFIYASI RIVOJI

(ruscha-o‘zbekcha, o‘zbekcha ruscha lug‘atlar misolida)

Tog‘ayev To‘lqin Mamanazarovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
togay-tm@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek lug‘atchiligining o‘tgan asr birinchi yarmidagi holatini yoritishga, xususan, bu davrda nashr etilgan turli hajmdagi ruscha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-ruscha tarjima lug‘atlarga bag‘ishlangan. Ayrim lug‘atlarning yaratilish tarixi, tuzilish tamoyillari, mazmun-mundariyasi to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: leksikografiya, ruscha-o‘zbekcha lug‘at, o‘zbekcha ruscha lug‘at, so‘z, atama.

DEVELOPMENT OF UZBEK LEXICOGRAPHY IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

(in the example of Russian-Uzbek, Uzbek-Russian dictionaries)

ABSTRACT

This article deals with the state of Uzbek lexicography in the first half of the last century, in particular with Russian-Uzbek and Uzbek-Russian translation dictionaries of various volumes published during this period. The history of creation, principles of structure, and content of some dictionaries are discussed.

Key words: lexicography, russian-uzbek dictionary, uzbek-russian dictionary, word, term.

KIRISH

Har qanday adabiy tilning leksik tizimining shakllanish va rivojlanish jarayoni juda uzoq va mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tadi. Birinchi rus inqilobi yillari, so‘ngra sotsialistik davlatning paydo bo‘lishi va mustahkamlanishi, bu voqyea, jarayonlarning Turkiston xalqlari taqdiriga aloqadorligi tabiiy ravishda o‘zbek tili leksikasining yangilanishi va to‘ldirilishiga olib keldi. Ayniqsa, sho‘ro tuzimi o‘rnatilgan davrdan boshlab o‘zbek xalqining moddiy, ijtimoiy-siyosiy va ma‘naviy hayotining yangi sharoitida o‘zbek tilining lug‘at boyligi oshib bordi, chunki hayotning turli sohalarida: ijtimoiy-siyosiy tizimda, iqtisodiyotda, texnologiyada, fanda, mafkurada, kundalik hayotda paydo bo‘lgan juda ko‘p yangi hodisalar nomga

ehtiyoj tug'dirdi. Bu davrda o'zbek adabiy tili lug'atining rivojlanishini belgilab bergan asosiy tendensiyalar bilan bog'liq ravishda tilda paydo bo'lgan, unga o'zlashgan so'z-atamalar ruscha-o'zbekcha tarjima lug'atlarda eng to'liq va yorqin aksini topdi.

Qayd etish joizki, o'tgan asrning 20-yillariga qadar qimmatli yuqori ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha lug'atlar deyarli bo'lmagan. Chorizm zamonida mahalliy tilni o'rganish va o'rgatishga qaratilgan turli xarakterdagi kitoblarda tillarning lug'at qismiga ham muayyan o'rin ajratilgan. V.Nalivkin va M.Nalivkinalarning qayta-qayta nashr etilgan "Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha lug'at" ("Русско-сартовский и сартовско-русский словарь", 1884–1912), S.Lapinning "O'zbek tilining qisqacha grammatikasi ilova qilingan ro'scha-o'zbekcha cho'ntak lug'ati" ("Карманный русско-узбекский словарь с приложением краткой грамматики узбекского языка", 1895-1915) bir qadar arzirli leksikografik ishlardan hisoblanadi. Shuningdek, bu davrda Toshkentda nashr etilgan N. Smolenskiyning "Ruscha-sartcha to'la yon lug'ati" ("Полный карманный русско-сартовский словарь", 1912), M.Preobrejenskiyning "Ruscha-sartcha yon lug'ati" ("Карманный русско-сартовский словарь", 1917) kabilarni ham ko'rsatish mumkin [1].

Sho'ro hokimiyatining dastlabki davrlarida Y.Polivanovning "Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at'i" (Toshkent–Moskva, 1926), Ashurali Zohiriyning ikki jildli "Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at'i" (Toshkent, 1927-1928), K.Yudaxinning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at'i" (Toshkent, 1927) kabi ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha ikki tilli lug'atlar yaratildi va nashr qilindi.

Yangi zamonda birinchi ruscha-o'zbekcha lug'at muallifi Y.D.Polivanovdir. 1926-yilda nashr etilgan "Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at" ("Краткий русско-узбекский словарь")ning so'zligi 4500 ming ruscha so'zdan iborat.

O'zbek adabiy tiliga asoslangan so'zlikka ega birinchi o'zbekcha-ruscha lug'at K. K. Yudaxinning 1927-yil Toshkentda bosilib chiqqan "O'zbekcha-ruscha qisqacha lug'at" ("Узбекско-русский краткий словарь") nomli lug'atidir. Uning so'zligi 9 ming so'zdan iborat edi.

Yudaxinning lug'at kirish qismida e'tirof etishicha, ushbu lug'at 1926-yilda asosan tayyor bo'lib, uning tomonidan tuzilgan va nashr etilishi mo'ljallangan o'zbek gazeta xrestomatiyasiga ilova tarzida nashr etilishi ko'zda tutilgan. Ushbu xrestomatiya nashr etilmasligi ma'lum bo'lgach, lug'atni busiz chiqarishni maqsad qilgan. Uni yangi o'zbek adabiyoti materiali bilan boyitgan. 1924-1925-yillarda O'zbekistonda nashr qilingan o'zbekcha gazetalar matnlaridagi so'zlardan tashqari lug'atga 1924-1926-yillarda Toshkent va Moskvada chop etilgan o'zbek romanlari,

tarixiy dramalari, maishiy hikoyalar, adabiy majmualar va she'riy to'plamlardagi leksika ham kiritilgan. Qisman unga "sof xalqona" ("chisto narodnye") so'zlar ham kirgan. Ularni yig'ishda olimning dealektologik tadqiqotlari qo'l kelgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Lug'atda o'zbek so'zlarining turli ma'nolari, ular ishtirok etgan ayrim iboralarning ruscha tarjimalari ham ko'rsatilgan. Masalan:

*Og'ir (agir) 1) тяжёлый; трудный; 2) уважаемый, дорогой; огир оёқ
беременная*

Og'irsinqoq (agiirsinqoq) – считать что либо для себя трудным

Agromitiya – агрономия

ag'raymoq = angraymoq (so'zning ruscha tarjimasini qolib ketgan – T.T.).

*Og'iz (agiz)) рот, отверстие; бир агиз сўз одно слово; қўш агиз милтиқ
двухствольное ружье*

*Og'zi kottalar большеротые, крикуные, горлохваты; агиз бойланди (букв.
рот завязался) помолква.*

Muallif lug'at mundarijasidan ko'ngli to'lgani holda, uning tuzilish jihati va texnik tomoni bir qadar hali ishlovga muhtoj qolganini ham qayd etgan. Shunday bo'lsa-da, keyin vujudga kelgan o'zbekcha-ruscha lug'atlarning tamal toshi hisoblangan bu lug'at o'z davrining ehtiyojlariga javob beradi. Akademik V.V.Reshetovning baho berishicha, bu lug'at o'zining mukammalligi (to'laligi) va ilmiy qiymati tufayli XX asrning birinchi yarmiga qadar nashr qilingan barcha o'zbekcha-ruscha lug'atlarning asosini tashkil qildi [2].

Ashurali Zohiriy tomonidan o'zbekchalashtirilib, 1927-1928-yillarda nashr etilgan «Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at» i ikki jilddan iborat bo'lib, 34 ming so'zni o'z ichiga oladi. Bu o'rinda 1920-yil Qozonning «Asr» bosmaxonasida ikkinchi qayta nashr etilgan Sulton Rahmonquli va Abdurahmon Karamning «Ruscha-tatarcha mukammal lug'at» (bundan keyingi o'rinlarda RTML shaklida ishlatiladi) so'zligidan ijodiy foydalanilgan. Aniqrog'i, lug'atning o'ng tarafidagi tatarcha so'zlar o'zbek tiliga o'girilgan. Shuning uchun Zohiriy o'zining xizmatini lug'at sarvarag'ida kamtarlik bilan shunday ko'rsatadi: «Tuzatib, to'latib bosilg'on ikkinchi nashrdan o'zbekchalashtirguchi Ashurali Zohiriy». Bu lug'at rus tilini o'rganishga yordamlashish bilan birga milliy tilning leksik me'yorlarini belgilashda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Lug'atda so'zlarning tayyor shakllari ularning aniq mazmuni va qo'llanishi bilan berilgan. Shuningdek, o'zbek ilmiy terminologiyaning ishlab chiqilishida ham lug'atni amaliy ish sifatida baholash mumkin.

Lug'atning titul varag'idagi ma'lumotlar A.Zohiriy ushbu lug'atni nashrga tayyorlash jarayonida ruscha so'zlikka quyidagi o'zgartirish kiritganligini ko'rsatadi:

1) ruscha soʻzlar rus adabiy tilining yangi alifbo va imlosida berilgan;
2) isteʼmoldan chiqqan, eskirgan koʻplab ruscha soʻz va birikmalar tushirib qoldirilgan.

3) lugʻatda ruscha soʻzlarning urgʻusi deyarli qoʻyilmagan, yumshatish belgisi bilan tugagan soʻzlarning jins koʻrsatkichi koʻrsatilmagan.

Ruscha-tatarcha va ruscha oʻzbekcha bu lugʻatlardagi lugʻat maqolalarni qiyoslash shuni koʻrsatadiki, A.Zohiriy lugʻatni nashrga tayyorlash jarayonida quyidagi ishlarni amalga oshirgan:

1) ruscha soʻz va birikmalarni asosan soʻzma-soʻz tarjima qilgan;
2) lugʻat maqolalariga yangi soʻzlar qoʻshib, soʻz maʼnosini yaxshiroq ochib berishgan harakat qilgan;

3) lugʻat maqola tarkibidagi notanish soʻzlar oʻrnida tushunarli soʻzlar ishlatgan;

4) ruscha-tatarcha lugʻatda xato oʻgʻirilgan soʻz va birikmalarini tuzatib tarjima qilgan;

5) iboralar tarjimasi asosan oʻzbekcha ifoda etilgan.

A.Zohiriy lugʻatga xalq jonli soʻzlashuv tilidan juda koʻp soʻz va birikmalarni olib kirgan. Bu lugʻatning ahamiyatini yanada oshirgan, uni xalqqa yaqinlashtirgan.

Lugʻat kamchiliklardan xoli emas. Masalan, ruscha soʻzlarning urgʻusi deyarli qoʻyilmagan; yumshatish belgisi bilan tugagan soʻzlarning jins koʻrsatkichi koʻrsatilmagan; baʼzi soʻz va iboralar notoʻgʻri tarjima qilingan; ayrim soʻz maʼnolari ajratib koʻrsatilmagan. Shunga boʻlsa-da, Ashurali Zohiriy oʻzbekchalashtirgan ushbu ishi oʻzbek tilida birinchi mukammal tarjima lugʻat sifatida oʻz davrining amaliy hamda ilmiy talablariga javob bera olgan. Zaki Validiy oʻz vaqtida «Ruscha-oʻzbekcha mukammal lugʻat» oʻzbeklar ilmiy faoliyatining soʻngi ikki yil davomidagi eng muhim ishlaridan biri boʻlganligini qayd etgan edi [3].

Bu davrda kichik hajmli, ixcham lugʻat kitobchalari ham mavjud. Bogdanova Medina Iskanderovnaning “Карманный узбекско-русский словарь” (Ташкент: Пролетстуд, 1931. - 268 с.) kitobchasi Elbek Berdiyev muharrirligi ostida nashr qilingan. Bogdanovanning bu lugʻati haqida ilmiy adabiyotlarda maʼlumot deyarli uchramaydi. Hatto Oʻzbekiston FAning Til va adabiyot instituti tomonidan tayyorlanib, 1981-yilda chop etilgan “Oʻzbek tili leksikologiyasi”da ham qayd etilmagan. U sobiq ittifoqda 1918-1962-yillarda nashr etilgan lugʻatlarning bibliografik koʻrsatkichiga kiritilgan.

Oʻzbek jadid ziyolilarining lugʻatchilik faoliyatini maxsus tadqiq etgan S.Normamatovning qayd etishicha, “Abdulla Qodiriy hamda S.Rahmatiyalar tomonidan yaratilgan “Ruscha-oʻzbekcha toʻla soʻzlik” (2-jild, 34 ming soʻz,

Toshkent–Qozon, 1934) lugʻatining tarkibi, undagi soʻz tanlash prinsiplari, soʻzlarning maʼnoviy, uslubiy, grammatik tavsiflari, lugʻat maqolalarining toʻlaligi jihatdan oʻsha davrda yaratilgan boshqa lugʻatlardan ancha mukammalligi bilan ajralib turadi” [4].

V. V. Reshetovning vaqtli matbuot materiallari asosida tuzilgan 7 ming soʻzli «Qisqacha oʻzbekcha-ruscha lugʻat»i (Toshkent, 1935) kichik hajmli oʻzbekcha-ruscha lugʻatlar boʻlgan ehtiyojni qondirish maqsadida yuzaga kelgan [1].

Oʻtgan asrning 40-yillari boshida 17 ming soʻzli “Oʻzbekcha-ruscha lugʻat” (Toshkent, 1941) va 10 ming soʻzli “Ruscha-oʻzbekcha lugʻat” (Toshkent, 1942) yaratildi va nashr etildi. T.N.Qori-Niyoziy va A.K.Borovkovlar tahriri ostida tayyorlangan ushbu lugʻatlar soʻzlikning tarkibi, lugʻat maqolalarining toʻlaligi, bu xil lugʻatlarning tuzilishi jihatidan ham avval nashr etilgan lugʻatlardan ancha mukammal hisoblanadi. Ushbu lugʻatlar toʻgʻrisida biroz toʻxtalishni lozim topdik.

“Oʻzbekcha-ruscha lugʻat” (1941)ning rus tilidagi soʻzboshisida lugʻat asosan oʻzbek tili grammatikasidan boshlangʻich bilimni oʻzlashtirgan, maktabda yoki boshqa oʻquv yurtida tilni oʻrganish davrida yoki amaliy jihatdan oʻrganib, maʼlum lugʻat zaxirasiga ega boʻlgan oʻrtoqlar uchun moʻljallangani, lugʻatda hozirgi oʻzbek adabiy va soʻzlashuv tilining 17 mingga yaqin soʻz hamda eng koʻp uchraydigan ibora va iboralar oʻrin olgani qayd etilgan. Qisqa muddatda tayyorlangan bu lugʻat bundan 15-20 yil ichida yaratilgan lugʻatlar asosida tuzilgan boʻlib, bu davr oʻzbek matbuoti, siyosiy arboblarning nutqlari, maktab darsliklari, zamonaviy shoir va yozuvchilar asarlari leksikasi (1500-2000 soʻz) hisobiga boyitilgan.

Bir yil oʻtib Til, adabiyot va tarix instituti xodimlari I.A.Kissen, K.S. Koblov, R.S. Badalovlarning “Qisqacha oʻzbekcha-ruscha lugʻat” (“Краткий узбекско-русский словарь”. Т.: УзФАН, 1942. – 471 с.) ham chop etigan. A.Borovkov tahriri ostida nashr qilingan bu lugʻatda 10000 ta oʻzbek soʻzlari va ularning ruscha maʼnolari oʻz ifodasi topgan.

“Qisqacha ruscha-oʻzbekcha lugʻat” (“Краткий русско-узбекский словарь”. 1942. - 441-b.) zamonaviy rus adabiy tilida eng qoʻllanadigan 10000 dan ortiq soʻzni oʻz ichiga oladi. Shuningdek, lugʻat urush davridagi keng isteʼmolda boʻlgan ayrim harbiy soʻzlar hisobiga ham boyitilgan. Oʻzbekcha tarjimada soʻzlarning imkon qadar qisqacha, asosiy, eng keng tarqalgan maʼnolari berilgan. Soʻzning turli maʼnolari 1), 2) va sh.k. qavsli raqamlar bilan ajratilgan. Soʻzning maʼno ottenkalari vergul bilan ajratilgan. Kamdan-kam hollarda soʻzlarning tarjima qilish qiyin boʻlgan maʼnolarini koʻrsatish yoki baʼzi murakkab atamalarga aniqlik kiritish uchun misollar keltiriladi. Oʻzbek tiliga kirgan umumisteʼmoldagi terminlarga ham qisqacha tushuntirishlar berilgan.

Lugʻatdagi ruscha soʻzlarning oʻz urgʻu belgisiga ega. Bir boʻgʻinli soʻzlarga, shuningdek, yo harfi ustiga urgʻu belgisi qoʻyilmagan. Shartli qisqartmalar quyidagi hollarda kiritilgan: 1) tarjima bilan birga misol keltirilgan boʻlsa, misoldagi asosiy soʻzlar bosh harf bilan koʻrsatilgan; 2) sifatlar mujskoy rodda berilgan; ammo, agar misolda *jenskoy* yoki *srednoy roddagi* sifatlar keltirilgan boʻlsa, unda bunday sifatning jins qoʻshimchalari koʻrsatilgan; 3) feʼllarining *nesovershenny* viddagi tarjimasi berilgan; feʼl *sovershenny* vidda boʻlsa *nesovershenny* vidda ishora *q* (*qarang*) berilgan, lekin alifbo boʻyicha har ikkala tur ham yonma-yon kelsa, ular uchun tarjima umumiy berilgan.

Lugʻat V. Nalivkin ishtirokida Fanlar akademiyasining oʻzbek filiali Til, adabiyot va tarix instituti ilmiy xodimlari B.Ilyazov va A.Mutalibovlar tomonidan tuzilgan. Mazkur ish lugʻatning soʻzligi va umumiy rejasini tuzgan prof. A.K.Borovkov rahbarligi ostida amalga oshirilgan. Lugʻatning barcha texnik tayyorgarlik ishlari institut laborantlari F.Yuldoshev, A.Muradova va X.Masudovalar tomonidan bajarilgan.

Oʻzbek leksikografiyasi tarixida XX asr birinchi yarmi oʻziga xos oʻrin tutadi. Bu davrda turli maqsadlarni koʻzda tutgan koʻplab xarakterdagi lugʻatlar yaratildi. Ayniqsa, ruscha-oʻzbekcha va oʻzbekcha-ruscha lugʻatlar oʻzbek lugʻatchiligining tadrijiy taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega. Bu lugʻatlarda oʻsha davr oʻzbek tili leksik fondining asosiy qismi tavsiflandi, XX asrda birinchi yarmidagi zamonaviy oʻzbek tilining leksik-semantik tizimi va shakllangan meʼyorlari keng tavsiya etildi, shu tariqa oʻzbek leksikografiyasining keyingi taraqqiyoti uchun zamin hozirlandi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI (REFERENCES)

1. Oʻzbek tili leksikologiyasi. -T.: Fan, 1981. -B.297.
2. https://krsu.edu.kg/images/2020-06/virt_vistavka_Yudahin.pdf
3. Zeki Velidi Togan. Bugünkü Türkili (Türkistan ve yakın tarihi). Istanbul: Enderun kitabevi, 1929. -575 b.
4. Normamatov S. Oʻzbek lugʻatchiligining shakllanishi va rivojlanishida jadid maʼrifatparvarlarining oʻrni: Filol. f.d. (DSC) diss. avtoreferati. -T., 2019. -B.19-20.